

MICHAŁ NOWICKI¹

Wydział Studiów Edukacyjnych
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID:0000-0001-6147-9295

CELE KSZTAŁCENIA W POZNAŃSKICH SZKOŁACH ŚREDNICH OKRESU STAROPOLSKIEGO DO 1773 R.

Educational goals of Poznań secondary schools in the Old Polish period until 1793

Abstract

Before 1773 Poznań had two secondary schools – the Lubrański Academy and the Jesuit college. Both were prestigious and famous in the Republic of Poland. Were there any elements of their pedagogical program that significantly distinguished them? The article tries to answer this question by analyzing the educational goals realized in both institutions in the discussed period on the basis of normative texts, student notebooks, lecture scripts, publications of students' works, and theatre programs. Especially the latter category of sources is important because it shows with certainty what was actually taught in these schools and what values were given special attention.

Keywords: Lubrański Academy, Jesuit College in Poznań, secondary education, modern history, history of education

Streszczenie

Poznań przed 1773 r. posiadał dwie szkoły średnie – Akademię Lubrańskiego oraz kolegium jezuickie. Obie prestiżowe i sławne w ówczesnej Rzeczypospolitej. Czy istniały jakieś elementy ich programu wychowania, które w znaczącym stopniu je różnicowały? Artykuł próbuje udzielić odpowiedzi na to pytanie poprzez analizę celów wychowawczych realizowanych w obu placówkach w omawianym czasie na podstawie tekstów o charakterze normatywnym, zeszytów uczniowskich, skryptów wykładów, publikacji twórczości uczniowskiej, programów teatralnych. Zwłaszcza ta druga kategoria źródeł jest ważna, gdyż pokazuje w sposób pewny, czego faktycznie uczono w tych szkołach, na jakie wartości zwracano szczególną uwagę.

Słowa kluczowe: Akademia Lubrańskiego, Kolegium Jezuitów w Poznaniu, szkolnictwo średnie, historia nowożytna, historia wychowania

¹ Michał Nowicki – adiunkt w Zakładzie Historii Wychowania UAM, prowadzi badania naukowe z zakresu historii wychowania staropolskiego, zwłaszcza w odniesieniu do szkolnictwa, a także dziejów edukacji religijno-filozoficznej w szkołach filozoficznych Indii oraz Europy Zachodniej. E-mail: mnowicki@amu.edu.pl.

Pobożny chrześcijanin, wymowny polityk, a może gospodarny ziemianin? W okresie staropolskim przed 1773 r. szkolnictwo *de facto* finansowane było bezpośrednio przez społeczeństwo, przede wszystkim dzięki prywatnym fundacjom, najczęściej pod postacią dóbr uposażeniowych, pozwalających na stabilną pracę szkoły. Gdy te były niewystarczające, w trakcie funkcjonowania szkoły pojawiały się dodatkowe zapisy i rozmaite formy wsparcia. Celem niniejszego artykułu jest ustalenie, w jakim stopniu oferta edukacyjna poznańskich szkół średnich odpowiadała na aktualne potrzeby społeczne i czy wyróżniała się w skali kraju. Poznańskie szkoły bowiem z różnych powodów przyciągały do swych murów młodzież także z odległych miejsc I Rzeczypospolitej, a czasem i spoza granic kraju. Cezurę zamykającą niniejszego artykułu wyznacza kasata zakonu jezuitów i powołanie Komisji Edukacji Narodowej, co przyniosło radykalną zmianę w systemie oświaty.

Pierwszą placówką o charakterze szkoły średniej w Poznaniu, a zarazem i w Rzeczypospolitej, była Akademia Lubrańskiego, ufundowana w 1519 r. przez biskupa-humanistę Jana Lubrańskiego. Przywołanie osoby fundatora w odniesieniu do tej szkoły ma duże znaczenie, gdyż dzięki znajomości tej osoby można pokusić się o próbę ustalenia powodów utworzenia w Poznaniu szkoły nowego typu. Gdy weźmie się pod uwagę rozmaite i wielkie dzieła biskupa Lubrańskiego oraz jego humanistyczne zamiłowanie, w tym współpracę ze sławną Akademią Florencką i Aldo Manucjuszem², oczywiste się wydaje, że za fundacją stać musiało pragnienie zapewnienia lokalnej społeczności edukacji zgodnej z duchem nowej epoki.

Odmiennie wyglądały początki Kolegium Jezuitów w Poznaniu, które rozpoczęło pracę edukacyjną dla młodzieży w 1573 r.³ Początki fundacji sięgają roku 1570, a bezpośrednią przyczyną były kontrreformacyjne potrzeby Kościoła wielkopolskiego, przykład innych diecezji oraz wiedza biskupa Adama Konarskiego na temat prac i zaangażowania Towarzystwa Jezusowego⁴. Dzięki bogatemu uposażeniu i dbałości protektorów kościelnych i miejskich, kolegium poznańskie szybko stało się wiodącym ośrodkiem edukacyjnym w Polsce, w poł. XVII wieku dochodząc do liczby półtora tysiąca uczniów⁵. Równoległe ze wzrostem znaczenia szły starania jezuitów związane z przekształceniem tej szkoły w uniwersytet z wydziałami filozofii oraz teologii. Był to proces trwający ponad 20 lat, a zwieńczony został wydaniem przywileju królewskiego w 1611 r.⁶, wkrótce jednak odwołanego⁷. Do pomysłu uniwersyteckiego wracano w Poznaniu jeszcze dwukrotnie, ale z takim samym rezultatem.

Pierwszy okres działalności Akademii Lubrańskiego naświetlają źródłowo dopiero dzieła Krzysztofa Hegendorfera, z interesującą dla niniejszych rozważań przede wszystkim „Racją

² S. Łempicki, *Polskie koneksje dynastii Manucjuszów*, w: *Renesans i humanizm w Polsce. Materiały do studiów*, Kraków 1952, s. 50; M. Bogucka, *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 163.

³ Zob. W. Chotkowski, *Szkoły jezuickie w Poznaniu 1573-1653*, Kraków 1893; L. Piechnik, *Działalność jezuitów na polu szkolnictwa w Poznaniu w XVI w.*, „Nasza Przeszłość”, 30/1969, s. 171-210; D. Żołądz-Strzelczyk, *Powstanie i rozwój szkół jezuickich w Poznaniu w okresie do kasacji zakonu w 1773 roku*, „Kronika Miasta Poznania”, 1997, nr 4, s. 7-16.

⁴ *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1, wyd. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004, s. 4 i n.

⁵ L. Piechnik, *Działalność jezuitów*, op. cit., s. 177.

⁶ Zob. R. Danieluk, *Starania o przekształcenie poznańskiego kolegium jezuitów w uniwersytet w świetle dokumentów Rzymskiego Archiwum Towarzystwa Jezusowego*, w: *Wokół jezuickiej fundacji uniwersytetu z 1611 roku*, red. D. Żołądz-Strzelczyk, R. Witkowski, Poznań 2011, s. 107-121.

⁷ M. Nowicki, *Akademia Lubrańskiego*, w: *Wokół jezuickiej fundacji uniwersytetu z 1611 roku*, red. D. Żołądz-Strzelczyk, R. Witkowski, Poznań 2011, s. 49-60; konflikt ten naświetlają materiały zawarte w: *Academia controversa [...]*, Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), rkps 227 III.

studiowania”, będącą swoistym manifestem programowym⁸. Według niej przedmiotem nauki miały być sztuki wyzwolone, „najważniejsze i najlepsze dary Boga”, dzięki którym w umyśle ludzkim może się zrodzić „przedziwne i twórcze zamieszanie” ukierunkowane na umiejętność przemawiania w mądrości i wiedzy, a obok nich pobożność. Autor podkreślił wagę takich przedmiotów, jak dialektyka i literatura grecka, retoryka i literatura łacińska, zauważając, że ważne jest, by z nauki czerpać jak największą korzyść. Polecono uczniom czytać Cycerona z powodu wielkiej liczby tematów i „niezwykłego rozwoju języka”, Terencjusza dla poznania codziennego, potocznego języka, Erazma dla poznania figury słów i myśli, natomiast Makrobiusza, Geliusza i Pliniusza dla niezwykle pożytecznego zasobu wiadomości (po inne lektury odesłano uczniów do jednego z dzieł Erazma). Z tego zestawienia wyraźnie widać, że szkoła pod kierunkiem lipskiego magistra miała przygotowywać przede wszystkim przyszłych mówców, naśladowujących antyczne wzory⁹. Hegendorfer zalecał jednak rozważać podczas nauki zagadnienia z zakresu nauk przyrodniczych i o charakterze filozoficznym, podając interesujące przykłady¹⁰. Ważne dla Hegendorfera było także wychowanie moralne młodzieży szkolnej, co przecież, zgodnie z wytycznymi Kwintyliana, powinno być podstawą kształcenia mówcy¹¹. W swojej pracy pedagog ten miał motywować uczniów do cnotliwego i obyczajnego życia¹², napisał też dla młodzieży szlacheckiej, uczącej się w *Lubrancianum*, rozprawkę o charakterze wychowawczym¹³.

Trzeba pamiętać, że w Akademii Lubrańskiego realizowano także nauczanie prawa kanonicznego oraz teologii na poziomie wyższym. Kurs ten był przeznaczony dla osób duchownych, które ukończyły wydział humanistyczny.

Spoglądając na dzieje praktyki edukacyjnej w tej szkole, można zauważyć, że założenia programowe od razu zostały wprowadzone w czyn. Wyśmienitym przykładem są publikacje dwóch dobrze znanych uczniów Akademii – Klemensa Janickiego oraz Józefa Strusia. Wyróżniający się już w latach szkolnych, mieli okazję podzielić się swoim talentem dzięki umieszczeniu ich wierszy w drukach ich mistrza. Utwory te mają wyraźnie humanistyczny charakter i prezentują opisane wyżej kierunki wychowawcze. Znamienne jest, że bohaterką jednego z tych utworów jest *diva Eloquentia*, boska Wymowa, której uczniowie składali swój hołd¹⁴. Wyjątkowo wymowny jest list Józefa Strusia z lat późniejszych, skierowany do Jana Łaskiego, w którym napisał: *Sunt, qui eloquentiam imprimis, statuunt, alia autem studia adeo depriment, co przecież wskazuje bezpośrednio na zaniedbanie innych nauk na*

⁸ K. Hegendorfer, *Racja studiowania*, tłum. A. Pawlaczyk, „Kronika Miasta Poznania”, 1999, nr 2, s. 214-225.

⁹ Ibidem, s. 219.

¹⁰ Ibidem, s. 220.

¹¹ M.F. Quintilianus, *Institutionis oratoriae libri XII*, wyd. L. Radermacher, Lipsiae 1959, s. 4: *Oratorem autem instituimus illum perfectum, qui esse nisi vir bonus non potest, ideoque non dicendi modo eximiam in eo facultatem, sed omnis animi virtutes exigimus*; por. A. Danysz, *Teoria pedagogiczna Kwintyliana*, osobne odbicie z czasopisma filologicznego „Eos”, 1899, nr 5, s. 10.

¹² K. Mazurkiewicz, *Początki Akademii Lubrańskiego w Poznaniu*, op. cit., s. 95.

¹³ C. Hegendorfer, *De educandis erudiendique pueris nobilibus, libellus. In usum novae Academiae Posnaniensis conscriptus*, Cracoviae 1533.

¹⁴ Idem, *Declamatio gratulatoria in coronationem Serenissimi Junioris Poloniae Regis, in Gymnasio Posnaniensi habita*, w: *Krzysztof Hegendorfin w akademii Lubrańskiego w Poznaniu w latach 1530-1535. Monografia z dziejów odrodzenia i reformacji w Polsce*, red. S. Kossowski, Lwów 1905, s. 333.

korzyść retoryki oraz na ubolewanie nad praktyką powszechnego i koniecznego naśladowania Cycerona i Kwintyliana w szkołach czy czerpania mądrości wyłącznie z Wergiliusza i Terencjusza¹⁵.

Wraz z odejściem ze szkoły Hegendorfera nastąpiło przewartościowanie programu nauczania, a z czasem zaczął się on wpisywać w Sturmowski model, wyrażany formułą *Sapiens, atque eloquens pietas*, z punktem ciężkości przesuniętym z retoryki na pobożność. Związane jest to oczywiście z kościelnym charakterem szkoły (Kapituła Katedralna Poznańska stała się nad jej pracą) i zatrudnianymi tu profesorami, ale także z trudnymi dla Kościoła okolicznościami reformacyjnymi. W kontekście realizowanych w tym okresie celów kształcenia wskazać trzeba na kilka ważnych osób: Stefana Mikana oraz Benedykta i Jana Herbestów. Pierwszy z nich, w przygotowanym dla swoich uczniów podręczniku łączył ściśle retorykę z dialektyką, dając sztuce przemawiania solidną podstawę w postaci umiejętności argumentowania. Jak zapewniał autor, treści z podręcznika były ściśle wykorzystywane w szkole¹⁶, a podejmowane zagadnienia wskazują na czerpanie z filozofii Arystotelesa. Kilka lat później uczniowie otrzymali do pomocy kolejny podręcznik do tego przedmiotu, autorstwa Jana Herbesta, w którym zebrano w zwięzły i przystępny sposób zasady retoryki opracowane przez Cycerona¹⁷, a przystosowane do potrzeb przyszłej praktyki publicznej¹⁸. Benedykt Herbest wreszcie przygotował katechizm – pierwszy w języku ojczystym, przeznaczony dla szerokiego grona odbiorców, nie tylko uczniów¹⁹.

Wspomniane już wyżej Kolegium Jezuitów w Poznaniu, dzięki licznie zachowanym materiałom źródłowym, znacząco uzupełnia obraz celów wychowawczych, realizowanych w poznańskiej oświacie. Chociaż ogólny kierunek wychowania był w ówczesnym szkolnictwie średnim zgodny, to jezuita realizowali dodatkowo własny cel, precyzyjnie określony w regule zakonnej jako „przyczynianie się do postępu dusz w życiu i nauce chrześcijańskiej”²⁰, a w szkołach funkcjonujący jako *docta pietas*. W historiografii zwrócono uwagę na fakt, że polska szlachta już podczas procesów fundacyjnych kolegiów jezuitów żądała od zakonu realizacji jej postulatów edukacyjnych. One zaś zawierały te elementy, które były niezbędne do przygotowania młodzieży do ówczesnego życia publicznego, zwłaszcza w zakresie historii, dialektyki, fizyki i etyki, ale też i częściowo gospodarki, co przejawiało się chociażby w potrzebie nauczania matematyki i języka niemieckiego. O ile w pierwszych latach funkcjonowania przedmioty te były w różnym stopniu realizowane w szkołach, to wraz z wprowadzeniem ustawy szkolnej z 1599 r.²¹ zostały zarzucone albo otrzymały rolę tylko pomocniczą²².

¹⁵ J. Oettinger, *Josephi Struthii medici posnaniensis vita et duorum ejus operum [...]*, Cracoviae 1843, s. 34 i n.

¹⁶ S. Micanus, *Dialecticae et Rhetoricae praecepta*, Cracoviae 1561, f. A2v.

¹⁷ J. Herbest, *Rhetorica, ex omnibus M[arci] Tullii Ciceronis rhetoricis, verbis eiusdem collecta*, Cracoviae 1566, f. a4v.

¹⁸ Zob. np. ibidem, f. H2 i nn.

¹⁹ B. Herbest, *Nauka Prawego Chrześcijanina [...]*, Kraków 1566; zob. też K. Mazurkiewicz, *Benedykt Herbest: pedagog-organizator szkoły polskiej XVI wieku, kaznodzieja-misjonarz doby reformacji*, Poznań 1925, s. 190 i nn.; D. Kuźmina, *Katechizmy w Rzeczypospolitej XVI i początku XVII wieku*, Warszawa 2002, s. 33 i nn.

²⁰ I. Loyola, *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego*, Kraków 1982, s. 7.

²¹ *Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)*, wyd. K. Bartnicka, Warszawa 2000 (dalej: RS).

²² Por. B. Natoński, *Szkolnictwo jezuitów w Polsce w dobie kontrreformacji*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuitów w Polsce*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 55.

Ustawa ta stanowiła zwieńczenie wielu lat pracy i była trzecią edycją, przeznaczoną do powszechnego stosowania w kolegiach²³. Ważne miejsce w edukacji zajmowała religia²⁴, a sprawą kluczową było zachowanie zgodności wykładanych treści z nauczaniem Kościoła. Niedopuszczalne było wprowadzanie jakichkolwiek nowości (*recentiores*)²⁵. Głównym przedmiotem nauczania była retoryka, poprzedzona kursem humanistycznym, czyli poetyką, mającą charakter przygotowawczy, poprzez poznanie języka, zdobycie erudycji i wstępną naukę reguł tej sztuki²⁶. Ustawa szkolna wymienia oczywiście cały szereg autorów, których należało studiować, a królował w nich Cycero, obok którego byli m.in. poeci: Wergiliusz i Horacy, czy historycy: Cezar, Salustiusz, Liwiusz, Kurcjusz (im poświęcano największą uwagę). Ten główny kierunek uzupełniały historia, geografia, nauki przyrodnicze oraz matematyka, mające charakter pomocniczy, których treści były wykorzystywane w miarę potrzeby podczas zajęć, ale co do których pojawiło się zastrzeżenie, że mają być obecne tylko w umiarkowanym stopniu²⁷. Należy pamiętać, że tylko w nielicznych ówczesnych szkołach nauki te były wyodrębniane. Obok kształcenia intelektualnego należało w świetle *Rationis studiorum* zwracać szczególną uwagę na „obyczaje godne chrześcijan”. Umysły podopiecznych miano przygotować do posłuszeństwa i miłości Bożej oraz do cnoty²⁸. Sprawom „boskim” podporządkowane miało być także studium filozofii w szkołach jezuickich. Jego głównym zadaniem było przygotowanie umysłu do nauki teologii i zachęcenie uczniów do poznania Stwórcy²⁹, a w jej zakres wchodziło także nauczanie matematyki. Podstawę wykładu stanowiła filozofia Arystotelesa³⁰, a najwyższym szacunkiem miał być darzony Tomasz z Akwinu³¹.

Przedstawiony obraz celów edukacji uzupełniają w świetny sposób materiały źródłowe związane z codzienną praktyką szkolną. Najpewniejszymi świadectwami w tym zakresie są skrypty wykładów szkolnych i zeszyty uczniowskie, w których m.in. tworzyli utwory na zadane przez nauczyciela tematy. O tym, że kształcenie poetycko-retoryczne było w centrum uwagi, nie trzeba przekonywać. Przywołane rodzaje źródeł są przepełnione takimi treściami – zarówno teorią, jak i wybranymi przykładami i erudycjami, służącymi do budowania wypowiedzi³². Na uwagę jednak zasługuje co innego – mianowicie dobór treści czy wybór tematów wypracowań, wskazujące na realizowane cele kształcenia.

W jednym ze skryptów zajęć retoryki w zaledwie jednym fragmencie wykorzystano wiedzę z zakresu duszy człowieka, cnót kardynalnych, anatomii, a zaraz dalej wiedzy

²³ L. Piechnik, *Powstanie i rozwój jezuickiej „Ratio studiorum” (1548-1599)*, Kraków 2003.

²⁴ RS, Reguły prefekta klas niższych, 4-7.

²⁵ RS, Reguły wspólne dla wszystkich profesorów studiów wyższych, 6.

²⁶ RS, Reguły profesora nauk humanistycznych, 1.

²⁷ RS, Reguły profesora retoryki, 15.

²⁸ RS, Reguły wspólne dla nauczycieli klas niższych, 1.

²⁹ RS, Reguły profesora filozofii, 1.

³⁰ Ibidem, 2-4.

³¹ Ibidem, 5-6.

³² Źródła inspiracji i formy czerpano oczywiście z antyku, jednak pojawiały się także wzorce polskie, np. informacje o budowie pieśni polskich na podstawie m.in. J. Kochanowskiego: *Compendium humaniorum literarum, scilicet artis grammaticae, poeticae ac rhetoricae*, Posnaniae 1691, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 557, f. 14.

obywatelskiej o zabarwieniu patriotycznym³³. W toku zajęć retorycznych wplatanie były sprawnie treści z rozmaitych przedmiotów pomocniczych – historii, nauk przyrodniczych, geografii czy z zakresu ustroju Polski. Szczególnie znamienne jest częste wykorzystywanie elementów historii starożytnego Rzymu, co w realiach ustroju ówczesnej Polski było cenne poznawczo i chętnie wykorzystywane do budowania wiedzy obywatelskiej. Ten natomiast aspekt, wbrew obiegowym opiniom, był wyjątkowo często obecny w jezuickim nauczaniu³⁴, wiązał się z wychowaniem moralnym. Treści budujące moralność przepełniały całość materiału, pojawia się tu też pochwała umiarkowanego i cnotliwego życia³⁵. Dobierane przykłady niekiedy przybierały postać emocjonalnie-patriotyczną, np. wskazującą na rolę Polaków w odniesieniu do zagrożenia tureckiego³⁶. Natomiast w kontekście retoryki zwracano uwagę, że jako jedna ze sztuk wyzwolonych musi być ona uczciwa i pożyteczna³⁷ i takie podejście należy uznać za ogólnie przyjęte w omawianym kolegium, chociaż zdarzali się w historii pojedynczy profesorowie, którzy odstępowali od tej reguły na rzecz kwiecistości stylu. Ogólnie rzecz biorąc, podstawę w praktyce stanowił wzór pism Cyncerona. W jednym z zeszytów uczniowskich zamieszczono analizę całych listów tego autora wraz z tłumaczeniem na język polski wybranych fraz, wyraźnie notowanych pospiesznie podczas zajęć szkolnych, ale, co ciekawe, z adnotacjami o charakterze rzeczowym (np. na temat urzędów rzymskich)³⁸. Trzeba wreszcie wskazać na bardzo praktyczne zastosowanie treści szkolnych. W zeszytach uczniowskich widać dużą liczbę ćwiczeń w zakresie rozmaitych form użytkowych, np.: *De Gratulatione Natae Prolis*, *Oratio Gratulatoria ex stemmate Navis*, *De Gratulatione Honoris*, odpowiadających aktualnym potrzebom społecznym, czy też przykłady wybranych, ale ówczesnych mów, np.: *Postulatio [...] Theodori Potocki [...] ad Sedem Metropolitanam Gnesnensem*³⁹.

Wspomnieć trzeba jeszcze o dwóch narzędziach wykorzystywanych w Kolegium Jezuitów w Poznaniu, a mianowicie o Sodalitacji Mariańskiej oraz o teatrze szkolnym. Pierwsze miało zdecydowanie elitarny charakter, gromadziło uczniów najczęściej prominentnego pochodzenia społecznego i wyróżniających się pobożnością, a także wynikami w nauce. Zadaniem sodalicii było pogłębianie pobożności poprzez różne praktyki, w tym ascetyczne, oraz uczynki miłosierdzia (jedne i drugie były najczęściej bardzo spektakularne⁴⁰). Wybranych uczniów z sodalicii jezuici dopuszczali także do tygodniowej praktyki ćwiczeń duchownych, których cel na tym poziomie określić można jako duchowe oczyszczenie rekolektanta, przygotowujące go do oświecenia i zjednoczenia z *sacrum*⁴¹. Interesująco w kontekście celów wychowania prezentuje się teatr szkolny, ze względu na olbrzymie

³³ M. Krasuski, *Praecepta rhetoricae ad usum politicum et ecclesiasticum [...]*, Posnaniae 1661-1660, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), sygn. MS 733,1, f. 4v.

³⁴ Jednym z ciekawszych przykładów jest: *Capitolium Coptiose loquentis*, 1679, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, rkps 588 I, gdzie zagadnienia dotyczące spraw obywatelskich są obecne w całym zeszycie i dotyczą rozmaitych kwestii, np. f. 8: *De Polona Nobilitate*.

³⁵ Ibidem, f. 8.

³⁶ Ibidem, f. 55 i n.

³⁷ Ibidem, f. 7v i n.

³⁸ *Liber annotationum in librum 4tum Epist. Ciceronis [...]*, 1579, AAP, sygn. MS 169.

³⁹ *Subsidium artis oratoriae seu Praecepta rhetorica*, 1720-1722, AAP, sygn. MS 703,3, f. 88-121v.

⁴⁰ Spośród wielu przykładów, zob. np. *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1, op. cit., s. 141.

⁴¹ W. Królikowski, *Cele i etapy formacji duchowej w pedagogice ignacjańskiej*, w: *Pedagogika ignacjańska: historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków 2010, s. 26.

bogactwo podejmowanych treści⁴². Dramaty szkolne, licznie zachowane, były tak konstruowane, by ukierunkowywać wrażliwość uczniów-aktorów i odbiorców sztuki na wartości chrześcijańskie oraz obywatelskie, chociaż bardzo często osadzone były w dość odległym kontekście kulturowym – w świecie antycznym albo w dalekich krajach. Jednak podkreślane wartości miały charakter uniwersalny i z pewnością wychowawcom zależało na odkryciu tych uniwersalnych prawd. Bardziej lokalny charakter miały inne formy teatralne, a mianowicie sądy prawne i sejmiki szkolne. Warto wspomnieć też o ich praktycznej wartości dla przygotowania szlachciców do przyszłego życia publicznego⁴³.

Konkurencyjny wobec jezuickiego teatru w Poznaniu był teatr Akademii Lubrańskiego, która odrodziła się w 1613 r. Realizował on w zasadzie te same cele co jezuicki, jednak osadzony był bardziej w polskim kontekście historycznym i chętnie odwoływał się do ważnych osiągnięć, np. polskiego oręża (co ciekawe, w kontekst ten wplatane były także treści o charakterze mitycznym)⁴⁴. XVII wiek przyniósł poważne zmiany dla Akademii Lubrańskiego, spowodowane związaniem się z Uniwersytetem Krakowskim, który pod koniec XVI w. wypracował nowy model kształcenia dla Szkół Nowodworskich, wykorzystywany później także w innych szkołach-koloniach⁴⁵. Akademia Lubrańskiego jednak była szkołą wyróżniającą się i zajmowała niezmiennie drugie miejsce po Szkołach Nowodworskich, a przedmiotem szczególnej troski uczelni było prawo, do nauki którego zawsze wysyłano do Poznania dobrze przygotowanych profesorów⁴⁶. Przykładem Mikołaj Żalaszowski czy Franciszek Minocki. To też wskazuje na profil kształcenia w odnowionej Akademii Lubrańskiego. Podobnie jak i w innych szkołach-koloniach, w Poznaniu koncentrowano się na przygotowaniu młodzieży do służby publicznej dla państwa, w czym zawierało się przede wszystkim kształcenie w zakresie ówczesnej kultury literackiej i retorycznej⁴⁷, nie zapominano jednak o pobożności i ogólnie rozumianej mądrości, o czym świadczy napis, umieszczony w 1739 r. nad drzwiami do oratorium akademickiego: *PIETATI, ET SAPIENTIAE*⁴⁸. Wdrożenie tych celów, postulowanych przez kolejne statuty szkolne⁴⁹, w życie potwierdzają licznie zachowane publikacje

⁴² Literatura nt. jezuickiego teatru jest bardzo bogata, w tym miejscu przywołane zostaną: J. Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce*, Wrocław 1957; J. Okoń, *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce*, Warszawa 2006; B. Judkowiak, *Teatr i dramat jezuitów*, „Kronika Miasta Poznania”, 2000, nr 3, s. 22-42; B. Judkowiak, *Poznańska szkoła jezuicka nowego dramatopisania w połowie XVIII wieku*, „Kronika Miasta Poznania”, 2006, nr 4, s. 127-147.

⁴³ Zob. np. [Wybór dialogów wystawianych przez uczniów szkół jezuickich], 1753, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 729; J. Bielski, *Aleksy Wschodni Cesarz Tragedia*, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, rkps IV 11651/5; idem, *Konstantyn Wielki Pierwszy Chrześcijański Cesarz [...]*, 1751, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, rkps IV 11651/6; *Poenitentia gloriosa. Aleksander VIII Pontifex Max. [...]*, 1690, Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 02683.

⁴⁴ Zob. np. *Parnassus Musis et Apollini sacratus [...]*, Posnaniae 1690; B.K. Malicki, *Auspacatum futurae felicitatis [...]*, Posnaniae 1683; *Rex dolorum [...]*, Posnaniae 1674.

⁴⁵ W. Grzelecki, *Szkoły-kolonie Uniwersytetu Krakowskiego 1588-1773. Problematyka kształcenia i wychowania*, Wrocław 1986; por. Z. Ruta, *Szkoły tarnowskie w XV-XVIII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.

⁴⁶ Zob. *Liber diligentiarum z lat 1658-1777*, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, rkps 90, *passim*.

⁴⁷ T. Bieńkowski, *Szkolne wykształcenie retoryczne wobec wymogów praktyki (Uwagi o funkcji retoryki w Polsce w XVI i XVII w.)*, w: *Retoryka a literatura*, red. B. Otwinowska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984, s. 212-215.

⁴⁸ J.C. Sewerynowicz, *Vicarius in spiritualibus [...]*, Posnaniae 1741, f. e.

⁴⁹ *Statuta Collegii Lubransciani*, 1619, rkps BJ 227 III; *Sanctiones et leges Collegii Lubransciani [...]*, Cracoviae 1619; *Statuta Akademii Lubrańskiego z 1619 roku*, tłum. A. Pawlaczyk, „Kronika Miasta Poznania”, 1999, nr 2, s. 228-235; *Statuta Academiae Posnaniensis [...]*, [Kraków] 1746, rkps BJ 1157.

uczniowskie zamieszczane w rozmaitych drukach, autorstwa najczęściej nauczycieli⁵⁰. W zakresie tej kultury literackiej, kształcenie w Akademii Lubrańskiego nie odbiegało od standardów przyjętych w kolegium jezuickim i opisanych wyżej, podobnie było zresztą w innych ówczesnych szkołach średnich. Obok studium prawniczego jednak wyróżniała ją duża obecność matematyki, w starszych klasach dochodzącej do poziomu trygonometrii⁵¹.

XVIII wiek wraz z nurtami oświeceniowymi przyniósł zmiany dla szkolnictwa europejskiego; nie ominęły one także szkół poznańskich, chociaż zauważalne są dopiero w połowie tego stulecia (podobnie jak i w innych polskich szkołach). Jakkolwiek główny kierunek wychowania nie uległ zmianie, to warto przywołać kilka unowocześnień, będących świetnym symptomem rewolucji, która będzie miała miejsce za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Pierwszym z nich może być większy udział języka polskiego w edukacji, o czym świadczy np. jego pojawienie się w nowych wydaniach jezuickiego podręcznika gramatyki łacińskiej (tzw. „Alwara”) i częstsze występowanie w zeszytach szkolnych. W tym miejscu warto zwrócić uwagę, że język ten, przynajmniej od XVII w., mimo wszystko był dość mocno obecny w obu poznańskich szkołach średnich (postulowano to w dokumentach normatywnych i widoczne jest to w praktyce obu szkół). Kolejnym ważnym elementem było pojawienie się w nauczaniu obcych języków nowożytnych. W Akademii Lubrańskiego w 1752 r. stworzono podręcznik do nauczania j. francuskiego, wydrukowany dla uczniów w znacznej liczbie egzemplarzy⁵². Uczono tu też j. niemieckiego⁵³. W szkole jezuickiej natomiast powołano w 1756 r. konwikt szlachecki, w którym zapewniono dodatkową edukację w zakresie języków nowożytnych, historii i geografii⁵⁴. Warto wspomnieć też o działalności Józefa Rogalińskiego, popularyzującego osiągnięcia ówczesnych nauk fizycznych z korzyścią dla uczniów kolegium jezuickiego i mieszkańców Poznania. W okresie tym zauważalne jest również, w różnym stopniu, pojawianie się elementów nowożytnej filozofii i zdobyczy astronomii⁵⁵. Czasami po prostu w formie informacji, że istnieją poglądy odmienne od tych, które uznawane były za właściwe przez Kościół. Na uwagę zasługuje także ufundowana przez Leona i Filipa Raczyńskich przy *Lubranscianum* szkoła zarządzania gospodarstwem, za cel stawiająca sobie przygotowanie uczniów do tej sztuki zgodnie z najnowszymi osiągnięciami i, co ciekawe, do dalszego przekazywania tej wiedzy, np. czeladzi⁵⁶. I chociaż ostatecznie nie udało się tego zamierzenia zrealizować, to wskazuje ono wyraźnie na obecność w ówczesnej świadomości potrzeby zmian.

⁵⁰ Zob. analizę zagadnienia w: M. Nowicki, *Akademia Lubrańskiego: organizacja szkoły i działalność wychowawcza*, op. cit., s. 164 i nn.

⁵¹ Por. B. Lisiak, *Nauczanie matematyki w polskich szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku. Studia i materiały*, Kraków 2003.

⁵² K.S. Herka, *Recueil de quelques exercices de piété, de civilité et de la chronologie sacrée et profane [...]*, Poznań 1752; *Rationale Collegii Lubransiani Academiae Posnaniensis*, rkps BJ 95, f. 85.

⁵³ *Raport Franciszka Minockiego o Akademii Poznańskiej*, w: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1906, s. 22.

⁵⁴ K. Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007, s. 259 i nn.; por. L. Piechnik, *Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce: wybór artykułów*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 178-209.

⁵⁵ M. Falińska, I. Szulc, *Recepcja teorii heliocentrycznej Kopernika w Wielkopolsce XVI-XVIII w. Stan nauk matematyczno-astronomicznych*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski”, 12/1977, nr 2, s. 127-137; por. M. Nowicki, *Akademia Lubrańskiego: organizacja szkoły i działalność wychowawcza*, op. cit., s. 144.

⁵⁶ [Zapisy Leona i Filipa Raczyńskich na rzecz Akademii Lubrańskiego], 1750, Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 53/958/0/97.

Biorąc pod uwagę rozwój kultury w I Rzeczypospolitej, można zauważyć, że oferta edukacyjna poznańskich szkół średnich doskonale z nim korelowała i sprawnie odpowiadała na społeczne potrzeby⁵⁷. Należy pamiętać, że przedmiotem rozważań jest jedno ze znaczniejszych miast ówczesnej Polski. Miasto o rozwiniętej gospodarce, chociaż nękane często przez rozmaite kataklizmy. Oferta ta była bogata, zapewniała darmowe kształcenie w zakresie potrzebnej kultury literackiej, przygotowywała szlachtę do sprawowania służby publicznej, a duchownych do posługi kapłańskiej. Także mieszczenie znajdowali tutaj zaspokojenie pewnych swoich potrzeb, przede wszystkim w Akademii Lubrańskiego. Wyjątkowością wśród poznańskich szkół średnich w zakresie realizowanych celów kształcenia wyróżniała się Akademia Lubrańskiego i oferowane tutaj kursy o charakterze wyższym, przede wszystkim prawniczy, realizujący naukę prawa kanonicznego i cywilnego, w tym polskiego (kursy filozoficzne i teologiczne były obecne w obu placówkach). W ówczesnej Rzeczypospolitej podobne cele wychowawcze i na podobnym poziomie były obecne w Szkołach Nowodworskich i Akademii Zamojskiej⁵⁸. Z drugiej jednak strony, należy mieć świadomość istnienia placówek takich jak Gdańskie Gimnazjum Akademickie, które już pod koniec XVI w. zapewniało dostępność nowożytnych zdobyczy naukowych w edukacji⁵⁹, wyprzedzając różnorodnością tematyki lekcyjnej szkoły katolickie⁶⁰.

Trzeba zauważyć, że poznańskie szkoły średnie, dzięki realizacji tak postawionych celów wychowawczych, bardzo silnie oddziaływały na społeczność lokalną. Nie tylko na wychowanków i ich najbliższą rodzinę, ale także w rozmaity sposób na osoby postronne – poprzez działalność kulturalną, posługę duszpasterską czy inne drobniejsze czynności (np. cenzorskie, prawnicze i miernicze). W obu szkołach też pojawiały się często wyjątkowe i silne osobistości, które miały duży wpływ na życie społeczne Wielkopolski. Przykładów jest wiele, przywołać można np. Krzysztofa Hegendorfera, Benedykta Herbesta, Jakuba Wujka, Mikołaja Żalaszowskiego czy Józefa Rogalińskiego, a każdy z nich pozostawił po sobie znaczące dziedzictwo.

Bibliografia

Academia controversa seu controversiarum Academiae Cracoviensis cum aemula Societate Iesu in regno Poloniae de iure Universitatis Analecta, collecta opera Martini Radyminski, Biblioteka Jagiellońska, rkps 227 III.

Barycz H., *Historia Szkół Nowodworskich od założenia do reformy H. Kollątaja*, Kraków 1988.

⁵⁷ Zob. D. Żołądź, *Idealy edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, Warszawa-Poznań 1990; Ł. Kurdybacha, *Staropolski ideał wychowawczy*, w: *Pisma wybrane*, t. 1, Warszawa 1976, s. 27-168.

⁵⁸ H. Barycz, *Historia Szkół Nowodworskich od założenia do reformy H. Kollątaja*, Kraków 1988; V. Lepri, *Knowledge transfer and the early modern university: statecraft and philosophy at the Akademia Zamojska (1595-1627)*, Leiden-Boston 2019.

⁵⁹ L. Mokrzecki, *Szkolnictwo gdańskie na tle szkolnictwa Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*, w: *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX w.*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 23 i nn.

⁶⁰ K. Puchowski, *Edukacja elit w szkolnictwie katolickim i protestanckim w Prusach Królewskich*, „Czasy Nowożytne”, 24/2011, s. 136.

- Bielski J., *Aleksy Wschodni Cesarz Tragedia*, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. IV 11651/5.
- Bielski J., *Konstantyn Wielki Pierwszy Chrześcijański Cesarz [...]*, 1751, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. IV 11651/6.
- Bieńkowski T., *Szkolne wykształcenie retoryczne wobec wymogów praktyki (Uwagi o funkcji retoryki w Polsce w XVI i XVII w.)*, w: *Retoryka a literatura*, red. B. Otwinowska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 211-216.
- Bogucka M., *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.
- Capitolium Copiose loquentis [...]*, 1679, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, rkps 588 I.
- Chotkowski W., *Szkoły jezuickie w Poznaniu 1573-1653*, Kraków 1893.
- Compendium humaniorum literarum, scilicet artis grammaticae, poeticae ac rhetoricae, Posnaniae* 1691, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 557.
- Danieluk R., *Starania o przekształcenie poznańskiego kolegium jezuitów w uniwersytet w świetle dokumentów Rzymskiego Archiwum Towarzystwa Jezusowego*, w: *Wokół jezuickiej fundacji uniwersytetu z 1611 roku*, red. D. Żołądz-Strzelczyk, R. Witkowski, Poznań 2011, s. 107-121.
- Danysz A., *Teoria pedagogiczna Kwintyliana*, osobne odbicie z czasopisma filologicznego „Eos”, 1899, nr 5, s. 169-186.
- Falińska M., Szulc I., *Recepcja teorii heliocentrycznej Kopernika w Wielkopolsce XVI-XVIII w. Stan nauk matematyczno-astronomicznych*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski”, 12/1977, nr 2, s. 127-137.
- Grzelecki W., *Szkoły-kolonie Uniwersytetu Krakowskiego 1588-1773. Problematyka kształcenia i wychowania*, Wrocław 1986.
- Hegendorfer C., *De educandis erudiendique pueris nobilibus, libellus. In usum novae Academiae Posnaniensis conscriptus*, Cracoviae 1533.
- Hegendorfer C., *Declamatio gratulatoria in coronationem Serenissimi Junioris Poloniae Regis, in Gymnasio Posnaniensi habita*, w: *Krzysztof Hegendorfin w akademii Lubrańskiego w Poznaniu w latach 1530-1535. Monografia z dziejów odrodzenia i reformacji w Polsce*, red. S. Kossowski, Lwów 1905, s. 333.
- Hegendorfer K., *Racja studiowania*, tłum. A. Pawlaczyk, „Kronika Miasta Poznania”, 1999, nr 2, s. 213-227.
- Herbest B., *Nauka Prawego Chrześcijanina [...]*, Kraków 1566.
- Herbest J., *Rhetorica, ex omnibus M[arci] Tullii Ciceronis rhetoricis, verbis eiusdem collecta*, Cracoviae 1566.
- Herka K.S., *Recueil de quelques exercices de piété, de civilité et de la chronologie sacrée et prophane [...]*, Poznań 1752.
- Judkowiak B., *Poznańska szkoła jezuicka nowego dramatopisania w połowie XVIII wieku*, „Kronika Miasta Poznania”, 2006, nr 4, s. 127-147.
- Judkowiak B., *Teatr i dramat jezuitów*, „Kronika Miasta Poznania”, 2000, nr 3, s. 22-42.
- Krasuski M., *Praecepta rhetoricae ad usum politicum et ecclesiasticum accomodata [...]*, Posnaniae 1660-1661, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. MS 733,1.
- Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1, wyd. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004.

- Królikowski W., *Cele i etapy formacji duchowej w pedagogice ignacjańskiej*, w: *Pedagogika ignacjańska: historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków 2010, s. 23-40.
- Kurdybacha Ł., *Staropolski ideał wychowawczy*, w: *Pisma wybrane*, t. 1, Warszawa 1976, s. 27-168.
- Kuźmina D., *Katechizmy w Rzeczypospolitej XVI i początku XVII wieku*, Warszawa 2002.
- Lepri V., *Knowledge transfer and the early modern university: statecraft and philosophy at the Akademia Zamojska (1595-1627)*, Leiden -Boston 2019.
- Liber annotationum in librum 4tum Epist. Ciceronis [...]*, 1579, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. MS 169.
- Liber diligentiarum z lat 1658-1777*, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, rkps 90.
- Lisiak B., *Nauczanie matematyki w polskich szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku. Studia i materiały*, Kraków 2003.
- Loyola I., *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego*, Kraków 1982.
- Lempicki S., *Polskie koneksje dynastii Manucjuszów*, w: *Renesans i humanizm w Polsce. Materiały do studiów*, Kraków 1952, s. 33-99.
- Malicki B.K., *Auspiciatum futurae felicitatis [...]*, Posnaniae 1683.
- Mazurkiewicz K., *Benedykt Herbest: pedagog-organizator szkoły polskiej XVI wieku, kaznodzieja-misjonarz doby reformacji*, Poznań 1925.
- Mazurkiewicz K., *Początki Akademii Lubrańskiego w Poznaniu (1519-1535). Przyczynek do dziejów rozwoju nauk humanistycznych w Polsce*, Poznań 1921.
- Micanus S., *Dialecticae et Rhetoricae praecepta*, Cracoviae 1561.
- Mokrzejcki L., *Szkolnictwo gdańskie na tle szkolnictwa Rzeczypospolitej w okresie przed-rozbiorowym*, w: *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX w.*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 17-26.
- Natoński B., *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 309-337.
- Nowacki J., *Akademia Lubrańskiego*, „Kronika Miasta Poznania”, 1999, nr 2, s. 152-180.
- Nowicki M., *Akademia Lubrańskiego*, w: *Wokół jezuickiej fundacji uniwersytetu z 1611 roku*, red. D. Żołędź-Strzelczyk, R. Witkowski, Poznań 2011, s. 49-58.
- Nowicki M., *Akademia Lubrańskiego: organizacja szkoły i działalność wychowawcza*, Warszawa 2015.
- Oettinger J., *Josephi Struthii medici posnaniensis vita et duorum ejus operum [...]*, Cracoviae 1843.
- Okoń J., *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce*, Warszawa 2006.
- Parnassus Musae et Apollini sacratu sub gentilitio Lubransciana pinus umbraculo erectusi [...]*, Posnaniae 1690.
- Piechnik L., *Działalność jezuitów na polu szkolnictwa w Poznaniu w XVI w.*, „Nasza Przyszłość”, 30/1969, s. 171-210.
- Piechnik L., *Powstanie i rozwój jezuickiej „Ratio studiorum” (1548-1599)*, Kraków 2003.
- Piechnik L., *Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce: wybór artykułów*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 183-209.
- Poenitentia gloriosa. Aleksander VIII Pontifex Max. [...]*, 1690, Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 02683.
- Poplatek J., *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce*, Wrocław 1957.

- Puchowski K., *Edukacja elit w szkolnictwie katolickim i protestanckim w Prusach Królewskich*, „Czasy Nowożytne”, 24/2011, s. 133-148.
- Puchowski K., *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007.
- Quintilianus M.F., *Institutionis oratoriae libri XII*, red. L. Radermacher, Lipsiae 1959.
- Raport Franciszka Minockiego o Akademii Poznańskiej*, wyd. T. Wierzbowski, w: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774*, Warszawa 1906, s. 20-27.
- Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)*, wyd. K. Bartnicka, Warszawa 2000.
- Rationale Collegii Lubrasciani Academiae Posnaniensis*, Biblioteka Jagiellońska, rkps 95.
- Rex dolorum [...] Praevia in Collegio Lubrasciano Academiae Posnaniensis per studiosam iuventutem promulgatione*, Posnaniae 1674.
- Ruta Z., *Szkoły tarnowskie w XV-XVIII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
- Sanctiones et leges Collegii Lubrasciani Nuperrime ROZRAZOVIANA liberalitate instaurati*, Cracoviae 1619.
- Sewerynowicz J.C., *Vicarius in spiritualibus [...]*, Posnaniae 1741.
- Statuta Academiae Posnaniensis ex Antiquis Statutis et Ordinationibus ejusdem Academiae tum ex Punctis ab Illustrissimo Capitulo Posnaniensi recetrer transmissis [...]*, [Kraków] 1746, Biblioteka Jagiellońska, rkps 1157.
- Statuta Akademii Lubrańskiego z 1619 roku*, tłum. A. Pawlaczyk, „Kronika Miasta Poznania”, 1999, nr 2, s. 228-235.
- Statuta Collegii Lubrasciani*, 1619, Biblioteka Jagiellońska, rkps BJ 227 III.
- Subsidium artis oratoriae seu Praecepta rhetorica*, 1720-1722, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. MS 703,3.
- [Wybór dialogów wystawianych przez uczniów szkół jezuickich], 1753, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps PAN Nr 729.
- [Zapisy Leona i Filipa Raczyńskich na rzecz Akademii Lubrańskiego], 1750, Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 53/958/0/97.
- Żołądź D., *Idealy edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, Warszawa-Poznań 1990.
- Żołądź-Strzelczyk D., *Powstanie i rozwój szkół jezuickich w Poznaniu w okresie do kasacji zakonu w 1773 roku*, „Kronika Miasta Poznania”, 1997, nr 4, s. 7-16.
- Żołądź-Strzelczyk D., *Szkoły w Wielkopolsce od średniowiecznych początków do reform Komisji Edukacji Narodowej*, Poznań 2010.